

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ПОЭТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ*

¹Ж.Б. Ошақбаева, ²М.С. Жетпісбаева

АҢДАТПА

Мақалада қазақ халқының философиялық және поэтикалық мұрасы қоғамның рухани жаңғыруының өзіндік ерекшелігі ретінде зерделенеді. Философиялық және поэтикалық ой бір-бірімен тығыз байланысты. Екеуі де әлемді тануға бағытталған, екеуі де бұл танымды белгілі бір мағынада көрсетуге тырысады. Философия Универсумның жалпыға ортақ заңдарын құру тұрғысынан тапса, поэзия осы Универсумның өзінен табады. Егер біз философ пен ақынды ой жаратушылары ретінде салыстыратын болсақ, онда көптеген ортақтықты табуға болады. Философ та, ақын да өз шығармаларында әлем құруға тырысады. Дәл осылай философия мен поэзия әдіснамасын өзара байланыстыруға болады. Біріншісі, негізінен, ғылыми негізге сүйенеді, екіншісі поэтикалық тіл мен рифма арқылы сананың, ойлаудың және дүниенің өзіндік тездетушісі ретінде әрекет етеді.

Түйін сөздер: Поэзия, философия, дәстүрлі дүниетаным, сөз өнері, сана, руханилық, фольклор, этика, эстетика.

¹ Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ж.Б. Ошақбаева,
zhazira_beka@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Ж.Б. Ошақбаева,
М.С. Жетпісбаева.
Қазақ халқының философиялық-поэтикалық мұрасы // Адам әлемі. – 2022. – No. 2 (92). – Б. 37-48.

Мақала ҚР БҒМ ҒК қаржыландыру аясында әзірленді (Грант AP08856541 «Қазақстанның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі қазақ халқының философиялық-поэтикалық мұрасының рухани-мәдени әлеуеті»)

Философско-поэтическое наследие казахского народа

Аннотация. В статье исследуется философское и поэтическое наследие казахского народа как своеобразие духовной модернизации общества. Философская и поэтическая мысль неразрывно связаны между собой. Оба ориентированы на познание мира, оба стремятся показать это познание в определенном смысле. Философия находит общие законы Универсума с точки зрения создания, поэзия находит их в самом универсуме. Если сравнивать философа и поэта как творцов мысли, то можно найти много общего. И философ, и поэт в своих произведениях стремятся создать мир. Именно так можно связать между собой философию и методологию поэзии. Первый в основном опирается на научную основу, второй выступает своеобразным ускорителем сознания, мышления и мира посредством поэтического языка и рифмы.

Ключевые слова: Поэзия, философия, традиционное мировоззрение, искусство слова, сознание, духовность, фольклор, этика, эстетика.

Philosophical and Poetic Heritage of the Kazakh People

Abstract. The article examines the philosophical and poetic heritage of the Kazakh people as a kind of spiritual modernization of society. Philosophical and poetic thought are inextricably linked. Philosophy finds the general laws of the Universe from the point of view of creation, poetry finds them in

the universe itself. Both are focused on the knowledge of the world, both strive to show this knowledge in a certain sense. Philosophy finds the general laws of the Universe from the point of view of creation, poetry finds them in the universe itself. If we compare the philosopher and the poet as creators of thought, then we can find a lot in common. Both the Philosopher and the poet strive to create a world in their works. This is how the philosophy and methodology of poetry can be linked together. The first is mainly based on a scientific basis, the second acts as a kind of accelerator of consciousness, thinking and the world through poetic language and rhyme.

Key words: Poetry, Philosophy, Traditional Worldview, Word Art, Consciousness, Spirituality, Folklore, Ethics, Aesthetics.

Kіpіcne

Қазақ философиясы тарихи даму үрдісінде поэтикалық формада танылған, бейнелілік арқылы әлемді рухани игеруге тырысқан, даналықты жоғары көтеріп, сөз қадірін басқа құндылықтардан жоғары қоя білген. Сондықтан осындай бейнелі философияның мағыналық деңгейін сипаттап жеткізу қазіргі заманның философтары үшін үлкен міндет екені анық. Қазақ ұлтының философиясын зерделеу оның күрделі тағдырын жан-жақты қарастырумен астасып жатады. Халықтың ұлттық рухын танып білу үшін алдымен оның философиясын түсінуіміз қажет. Философиялық жүйе, негізінен, гуманистік бағдарларға негізделсе, адамгершілік ұстындарды, әлеуметтік әділеттілікті ту етсе, сонда бұл халықтың философиялық ой-танымы әлеуметтік дүниені рухани даму жолында өрге сүйрейді.

Поэзияны поэтикалық ойлаудың ерекше түрі ретінде философиялық ұғыну адамның «Менін» өзін-өзі таныту формаларының бірі, адамның бүкіл болмысының барлық тұрмыс-тіршілігін жеке тұлға ретінде сезіну ғана емес, сонымен қатар ақындық жанның барлық құпиясын түсінуге үйренген асыл дүниені табуға және түсіндіруге талпыныс болып табылады. Кейде философия мен поэзияны қоғамдық сана формалары (философиялық-эстетикалық) аясында қарастырады. Бірақ бұл философия мен поэзияның ұқсастығы мен айырмашылығы туралы жалпы түсінікті ғана береді. Поэзия - бұл ерекше көңіл күйі, иләһи шабыт (Платон), табиғатқа әдемі еліктеу (Аристотель), шынайылық

(Дидро) және т.б. ойшылдардың бұл тұжырымдарының бәрі заңды. Поэзия мен философия арасындағы байланыс мәселесі ежелгі бастаулардан тұрады. Платон олардың арасындағы қарым-қатынастан, ең алдымен, «бір-біріне қауіп төндіретін» қарама-қарсылықты көрді, олар Қайта өрлеу дәуірінде керісінше, поэзия мен философияның біртұтастығына баса назар аударды.

Қандай да болмасын философиялық мәселені өзектілендіру ішкі және сыртқы себептерге байланысты. Мұның қазақ философиясының даму мәселелерін талдауға да қатысы бар. Тарихи-философиялық үрдістің объективті бағыттарының бірі өз бастауларына, қазіргі заманғы және өткен кезеңдегі философия арасындағы сұхбатқа жүгіну болып табылады. Әрбір жаңа тарихи буын сабақтастықты, басым философиялық өзара әрекеттестікті сақтай отырып, өз дәуірінің өзекті мәселелерінің призмасы арқылы өзінен бұрынғылардың философиялық тәжірибесін талдайды және осылайша соған сәйкес келетін тарихи мағыналарды енгізеді.

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада жалпытеориялық тәсілдерді қамтитын әдіснама қолданылады: қазақ философиясының тарихы әлемдік философия тарихының әдіснамалық принциптерін басшылыққа алуы тиіс. Қоғамдық пікірді зерттеудің дәстүрлі нысандары арасында нақты тарихилық, тарихилық пен логикалықтың бірлігі қағидаттары жетекші рөл атқаратынын атап өтуге болады. Сонымен қатар салыстырмалы талдау, құндылықтық

сараптау, біртұтастық тұрғысынан қарастыру сияқты тәсілдердің маңызы ерекше. Оларды қолданбай, біз тарихи оқиғаларды, тарихи тұлғалардың дүниетанымын бағалауда сыңаржақтылыққа жол беріп алуымыз мүмкін. Зерттеудің әдіснамалық негізі онтологиялық, гносеологиялық, әлеуметтік-философиялық және эстетикалық-мәдениеттанулық аспектілерде философия мен поэзияны, фольклорды зерттеудің философиялық және жалпы ғылыми әдістерімен көрсетілген. Онтологиялық негіз поэзияның, фольклордың болмысын қарастырады; гносеологиялық таным теориясы тиісті ұғымдық аппаратты ұғынуға бағытталған; әлеуметтік-философиялық - қоғамдағы фольклор рөлін зерттеумен байланысты; эстетикалық-мәдениеттану - фольклорды эстетикалық мәдениеттің ерекше феномені ретінде ашады.

Философия мен поэзияның өзіндік синтезі

Поэзия мен философия бізді қол жетімділігі шектеулі мәселелермен танысуға шақырады. Философия мен поэзия арасында терең ішкі байланыс бар. Философия поэзияға қарама-қарсы деген жиі қайталанатын тұжырым мәннің өзіне қатысты емес, тек мәнерлеу құралдарына қатысты. Адам шығармашылығының тек екі түрі философия мен поэзия ғана сөзді объективтендіру формасы ретінде қолдануы кездейсоқтық емес шығар. Адам рухының осы екі негізі ғана өзінің мәнін сөз арқылы ашады.

Поэзияның мәні сөздің шығу тегінде жатыр. Сөз – философия мен поэзияны байланыстырушы, сөз екеуін де өзгертеді, екеуін де тудырып, қолдайды. Поэзиядағы сөз өзінің бастапқы тұжырымдамалық ұстанымын жоғалтпай, образға айналса, философиядағы сөз де бастапқы бейнелі бастауын жоғалтпай, ұғымға айналады. Алайда, теориялық тұрғыдан болса да,

осы екі ұстанымның да жоғары дәрежеде дамып, ішкі үйлесімділікте біріккенін көруге болады. Мұндай шығармада сөз толықтай аяқталған болар еді.

Сөзде поэзияның ғана емес, философияның да мәні бар. Өзінің күнделікті сөйлеуінде адам сөзді қолданады, бірақ оны мәнерлі емес, дәл емес қолданады. Күнделікті сөйлеуде ұғым да сурет сияқты көмескіленеді. Бірақ философ бұл сөзді айтқан кезде ұғым жанданып, жеке және нақты барлық нәрседен арылып, жалпы және абстрактілі болып, объектінің мәнін де, одан туындайтын болмыстық байланыстарды да таныту қабілетіне ие болады. Осы орайда күнделікті сөйлеуді философияда өніп-өсетін дән деп те атауға болады.

Философия мен поэзияның жолы, бөлек болғанымен, екеуінің тамыры бір топырақта, яғни, сөзде өрбиді. Сөз – философия мен поэзияны байланыстыратын негізгі буын. Поэзиядағы сөз өзінің алғашқы тұжырымдамалық принципін жоғалтпаса да, кескінге айналады. Философиядағы сөз алғашқы бейнелі принципті жоғалтпаса да, тұжырымдамаға айналады. Алайда, теориялық тұрғыдан болса да, осы екі қағидадан ең жоғары деңгейге дейін дамыған және ішкі үйлесімде біріктірілген жұмысты елестете аласыз. Мұндай жұмыста сөз тұтастай толық болар еді. Мұндай жұмыс философия мен поэзияның синтезіне айналады, оның мәні бойынша ғана емес, сонымен қатар сыртқы сезімдік түрінде де болады. Әлемді түсіну, дүниеге көзқарас сана-сезімнің ерекше түріне, философияға айналып та үлгермеді. Қоғамның бүкіл ойлау қабілеті вербалды-дискурсивті, әсіресе халықтың сөз өнерінде кең таралған ауызша формада дамыды. Дегенмен, ол күнделікті қарым-қатынас формаларынан айырмашылығы бола тұра сөз бен сөйлеу арқылы қарапайым санадан тыс қалмады, өзіндік философиялық ойлаумен сәйкес келмеді. Т.И.Ойзерман: «...қарапайым

сана тек эмпирикалық ұсыныстардың жиынтығына біріктірілмеуі мүмкін» [1], – деп атап көрсеткен.

Поэтикалық шығармалардың мазмұны – ақынның дүниетанымы. Ақын да философ сияқты болмысты тұтастай түсінеді. Оны бұл қабылдау басқа психологиялық жолмен жүруі мүмкін. Оны басқа жолмен де көрсетуге болады. Бірақ ол әрқашан болмысты түсіну және болмыстың тәжірибесі болып қала береді. Поэзияның объектісі, сөздің терең мағынасындағы болмыс. Оны өзінің түйсігі мен пайымдауымен бастан кешірген – ақын. Оның бейнелері мен нышандары арқылы айтқысы келгені осы. Ол кез келген шығарманың ең терең мазмұны болып табылады. М. Хайдеггер атап өткендей: «Поэзия, біздің болмысымыздың талғампаз серігі, уақытша сүйкімділік немесе толқу мен жағымды әңгіме ғана емес. Поэзия – тарихтың іргетасы. Демек, бұл тек мәдениет құбылысы емес, одан да көп, белгілі бір «мәдениет жанының» таза көрінісі ғана емес. Біздің болмысымыздың өзегі поэтикалық негізде қалыптасады» [2, 192 с.]. Осы арқылы Хайдеггер поэзияның адам шығармашылығы ретінде біздің болмысымыздың тереңіне енетінін, оның жаратылуы бір мезгілде біздің болмысымызды жасауы екенін айтқысы келеді. Сондықтан поэзия тілі – ең маңызды және метафизикалық тіл. Күнделікті өмірде айтылмаған сөз поэзияда қайтадан өзінің барлық ерекшелігімен естіле бастайды, тақырыппен алғашқы байланыстарын жандандырып, осы тақырыпты адамға мүмкіндігінше кемел жеткізе бастайды. Тек үстірт көзқараспен поэзия жалған болып көрінеді. Дегенмен, өз тереңдігінде ол болмыстың шынайылығын жасырады. Шынында да, егер поэзия шығармашылық атау болса, егер ол өз сөзінде заттың мәнін және оның болмысын жүзеге асырса, онда ақиқатқа айналады, өйткені оның мәні әрқашан ақиқат. Философ пен ақын бірігіп, философия мен поэзия-

ны жақындастырады. Поэзия табиғатты метафизикалық қабылдаумен сипатталады, ол адамды өз айналымына қосады, оның өмірін күнделікті өміріне мән беретін символ-бейнелермен толтырады және ғаламның ұлы құпияларына қатыстылық сезімін тудырады.

Герменевтика және экзистенциализм сияқты философиялық бағыттар философия мен поэзия арасындағы тығыз байланыстың айқын көрінісі болды. Мысалы, М. Хайдеггер поэзия тілі – бұл болмыста қабылданған тіл және ол ойлаумен тығыз байланыста екенін атап өтті: «Тіл – болмыстың үйі. Адам тіл мекенінде өмір сүреді. Ойшылдар мен ақындар осы баспананың сақшылары. Олардың қорғанысы – болмыстың ашықтығын сезіну, оны өз сөзінде сөзбен жеткізу, сол арқылы оны тілде сақтай отырып, сөзбен жеткізетін болмысты жүзеге асыру» [2], – дейді.

Қазіргі философияда әлем бейнесінде тіл мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Тіл халықтың шынайы болмысын түсінуге, дүние танымының тереңіне бойлауға мүмкіндік береді. Тіл арқылы дүниенің белгілі бір тіл бейнесі қалыптасады, ол тілдің ұғымдар жиынтығында көрініс тапқан дүниетанымдық көзқарастарының жүйесі болып табылады. Әлемнің әр тілдік бейнесінің құрамына оның тасымалдаушылары үшін ерекше маңызы мен құндылығы бар ұғымдардың белгілі бір жиынтығы кіреді. Әлемнің тілдік бейнесін философия мен көркем шығармашылықтың рухани мәдениетінің әртүрлі салаларынан алынған тұжырымдамалар қалыптастыра алады. Фольклор қазақ халқының рухани мәдениетінің ең қуатты тұжырымдамалық негізі болып табылады, оның терминологиясы Қазақстанның ұлттық мәдениетінің тұрақты саласына жатады. Этностың мәдени дәстүрін сақтау мен жеткізу фольклор арқылы жүзеге асырылатындықтан, фольклордың этносақтаушы деп аталатын қасиетін, оның этностың өмір сүруін

қамтамасыз етудегі маңыздылығын атап өткен жөн. Бұл фольклордың халықтың өмірімен, тарихымен, тұрмысымен тығыз байланысымен түсіндіріледі. Фольклор ұлттық рухани мәдениеттің бір бөлігі, оның негізінде түрлі әлеуметтік және демократиялық белгілерін дамыта отырып, қазақ халқының ортақтығы отан сүйгіш қасиетін көрсетеді. Ұлттық сана-сезімді білдіре отырып, фольклор жалпы көзқарастар мен мұраттардың, өмірлік маңызды мәселелердің көрінісі болып табылады.

Тіл – философияның алғы формасы. Философия да, поэзия да тіл арқылы жасалады. Тілдік формалар аясынан тыс, олар жай ғана өмір сүре алмайды. Бірақ тілдік форма адам қызметінің көптеген салаларын біріктіреді. Этносты сипаттайтын – оның тілі мен мәдениеті. Қазақтың шұрайлы мазмұны терең, сөздік қоры бай, өміршең тілін және оған деген қазақ халқының көзқарасын зерттеу арқылы оның дүниетанымын түсінуге болады. Сөз өнерін қазақ ежелден аса жоғары бағалады, қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын, қазақтың сүйеніші тілі мен сөзі болды. Қазақтың сөз өнері жай ғана ауызекі тілдің қызметімен шектелмей, пайымдық, пікірталастық сипатта болды. Ол адамдардың арасында туындайтын мәселелерді күштің көмегімен емес, ақылға құлақ түре отырып пікір алысу мен пайымдауға жүгіну арқылы шешіп, субъектілер арасында түсіністік орнатады, жай келісім емес, әлеуметтік келісімге қол жеткізеді. Бұл ерекшелік қазақ халқының шешендік өнерінен, әсіресе мал мен жан, жер мен жесір, ар мен намыс дауын қара қылды қақ жарып әділ шешкен дала соттары – билердің қызметінен жақсы байқалады.

Қазақ халқы сөз қадірін өз қадірім деп білген. өзінің елдігін де, кеңдігін де, кемеңгерлігін де осы сөзге сыйғызған. Бітпес даудың да, бәтуасыз шудың да кесімі сөз болған. Шешендік – қазақ сөз өнері салаларының халықтық көркемдік ойлау деңгейін танытатын байырғы үлгілерінің бірі. Қазақ халқының қалыптасуы мен да-

муы кезеңдерінде тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастардың аса маңызды мәселелерін, жеке адамдар мен халықтың тағдырын шешетін сын сәттерінде би-шешендердің шешімдері негізгі ықпалды құқықтық, тәлім-тәрбиелік қызмет атқарған. Би-шешендердің қызметі қазақ халқының барлық әлеуметтік топтарының адамгершілік-имандылық мінез-құлық дағдыларының ата-бабалық қалыптасқан жүйемен жүріп отыруын қадағалаған, елді басқарып отырған хандарды да, қол бастаған батырларды да, мыңғырған малы бар байларды да, дәулеті жоқ кедей шаруаларды да, ел ісіне араласа бастаған бозбалаларды да халықтық адамгершілік ұлағатымен тәрбиелеген.

Қазақ философиясы қазақ ауыз әдебиетінен, оның ақындық, жыраулық, шешендік өнерінен бастау алады. 3. Қабдолов айтқандай, «...тіл жоқ жерде көркем әдебиет те жоқ, ... тіл жоқ жерде философия да жоқ...» [3]. Тілдік құралдардың мәдени сипатын айқындау, сөйлеу мәдениетін жетілдіру философияның да өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Қазақтың ауыз әдебиеті, ақын-жыраулары мен шешендерінің сөз саптауынан қазақтың тіл өнерін жетік меңгергенін танымыз. Қазақтың би-шешендері өздерінің философиялық пайымдауларында ғылым мен білімнің адам өміріндегі орнын, қоғамның дамуында маңыздылығын халыққа үндеген.

Фольклордағы философиялық мәселелер көрінісі халық рухани танымының ерекшелігін анықтап, оған мәдени-философиялық, ғылыми тұжырымдар жасауға методологиялық негіз болары айғақ. Белгілі философ М.С. Орынбековтің «ұлттық сананың өсуі, мәдениеттің қайта өрлеуі (халықтың рухани бастауларына зор көңіл аудару) жиырма бес ғасырлық тарихы бар халықтың рухани бастауларға көңіл аударуын туындатуы заңды еді» [4], – деп айтқан ойларын орынды деп санап, қазақ фольклорының халықтың рухани бастауларының бірі екендігін

дәлелдеп, оны ғылыми зерделеуге ұмтылыс жасау, бүгінгі күн талабының негізгі мәселелерінің бірі деп санаймыз. Даулетбек Раев: «Қазақ философиясына үңілетін болсақ, оның ежелгі қазақ этностары мен тайпаларының материалдық және рухани мәдениетінің негізінде өніп-өскендігіне күмән жоқ. Демек, қазақ философиясы – ол қазақ халқының жалпы мәдениетінің логикалық жалғасы және негізгі рухани мұрасы, құндылығы. Қазақ даласындағы философиялық дүниетаным, ең алдымен, қазақ елін құраған алғашқы тайпалардың тіршілігі барысындағы дүниені тану бағыт-бағдарларына, әдет-ғұрыптарына, өмір сүру стильдеріне, наным-сенімдеріне сүйенеді. Яғни, қазақ философиясының қалыптасуының тарихи алғышарттарына қазақ мифтерін, дінді, ұлттық фольклорды, поэзиялық құбылыстарды жатқызуға болады» – дей келіп, қазақ философиясының бастау бұлағы миф, аңыз, қазақ фольклоры, поэзия, шешендік сөз өнері деп есептейді [5].

Фольклорды қоғамның эстетикалық мәдениетінің саласы ретінде зерттей отырып, біз фольклордың ұлттық өмір мен ойлау тәсілі ретіндегі көркемдік-шығармашылық үрдісіне, оның мәдени-эстетикалық құндылығына, фольклордың әлеуметтік-мәдени қызмет етуіне көңіл аударамыз. Фольклор халық мәдениетінің ерекше құбылысы ретінде эстетикалық ортамен, қоғамның құндылықтық бағдарларымен, ұлттық менталитет ерекшеліктерімен, дүниетанымымен, адамгершілік нормаларымен, қоғамның көркем өмірімен тығыз байланысты. В.Я. Пропп фольклорды әдебиетке емес, тілге жақындатып, генетикалық байланыс идеяларын дамытты. Фольклорды мифпен таныстырып, фольклордың көп сатылылығы мен жаңашылдығына, фольклордың қоғамдық-тарихи дамуына назар аударды. Ол ашқан фольклорлық көркемдік сананың кейбір тұстары қазіргі ғылымда игерілмеген.

И. Гурьянованың «Фольклор и философия в системе культуры» [6] шығармасында рухани мәдениеттің екі түрлі құбылысы – фольклор мен философияның өзара байланысы атап өтілді. Фольклор теориялық даналықтың қайнар көзі бола отырып, әр дәуірдегі адамдардың күнделікті дүниетанымын бейнелейді. Оған философиямен байланысты әр кезеңдегі адамның әлемдегі болмасын сезіну тән. Фольклор біртұтас дүниетанымдық жүйеге кіреді. Бұл ұлттың дамуын, оның мәдени алмасу үрдісінде басқа ұлттармен өзара әрекеттесуін қамтитын дүниетанымдық көзқарастар жүйесі. Фольклор аясында жақсылық пен жамандықтың, болмыс пен бейболмыстың мәңгілік философиялық мәселелері күнделікті деңгейде түсіндіріледі. Бұл қазақ фольклорын философиямен байланыстыруға мүмкіндік береді. И.Лапшин фольклорды философияның негізі деп есептеді, бірақ философиялық білімге қарағанда теориялық, танымдық мазмұн емес, өмірдің практикалық мүдделеріне қатынасы алға шығады деп есептеді.

Фольклордың белгілі бір негізі келесі даму кезеңінде Логосқа айналады. Қазақ фольклорында әртүрлі ұғымдар бар. Философияда жақсылық пен зұлымдық ұғымдары дүниетанымдық ұғымдар саласына жатады. Аксиология тұрғысынан алғанда, қазақ фольклорының құрамына кіретін ұғымдар әмбебап құндылықтар жүйесімен тікелей байланысты, олар арқылы жеке адамдардың адамгершілік идеалдары, адамгершілік көзқарастары, мінез-құлық нормалары туралы идеялары жүзеге асырылады. Фольклорда жеке адам кез келген нәрсеге қол жеткізу үшін алдымен жақсылық жасау арқылы жамандықты жеңуі керек еді. В.Соловьев жақсылықтың өзінен басқа мотивтері бола алмайды, ол зұлымдықтан күшті, жақсылық адам болмысына тән, адамның жүрегінде болатынын атап өтеді. «Кез келген моральдық ілім, оның ішкі нанымдылығы немесе сыртқы беделі қандай болса да, егер

ол адамның моральдық болмысында берік тірек таба алмаса, дәрменсіз және нәтижесіз болып қала береді» [7, б. 75]. Н. О. Бердяев адамның зұлымдыққа ғана емес, жақсылыққа да кінәлі деген пікірге тоқталып, жақсылық пен жамандықты онтологиялық күштер ретінде қарастырды. «Егер жақсылық пен жамандықты ажырату болмаса, зұлымдық болмас еді, онда теодицея мәселесі де, этика мәселесі де ешқашан пайда болмас еді» [8, 37-6], - дейді.

Кез-келген ұлттың философиялық ойының өмір сүру формаларын оның философиялық ойының тарихи кезеңдерінен көруге болады. Қазақ халқының даналығының дамуы тұтас формада көрініс табады. Қазақ халқында философиялық ой шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, аңыздар, поэзия арқылы беріледі. Көркем сөз шеберлері өмір құбылыстарының дүниетанымы негізінде адамдар арасындағы қарым-қатынасты ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың дәстүрлерімен, рухани өмірімен, армандары мен мүдделерімен таныстырады. Бұл қоғамға, әлемге, табиғат құбылыстарына, адам өміріне белгілі бір маңызды оқиғаға немесе өзіне деген көзқарасты көрсететін философиялық, даналық ойлар.

Халық шығармашылығы шығармаларының дүниетанымдық мазмұнын, оның әр түрлі жанларын (мақал-мәтелдер, ертегілер, аңыздар, эпос-стар және т.б.) зерттеу оңай емес. Рас, халық ауыз әдебиетінің шынайы халықтық туындысын халыққа жат, халыққа қарсы шығармалардан ажырату қиын емес. Бірақ зерттеуші фольклор идеологиясының мәнін анықтай бастағанда бірден қиындықтарға тап болады. Өйткені, бір жанрдағы көптеген туындылардың, әсіресе әр түрлі жанрдағы шығармалардың идеялық мазмұны, әдетте, сәйкес келмейді. Этномәдени мұра тарихи-мәдени мұраның органикалық бөлігі болып табылады. Барлық халықтар өмір сүру үшін ғасырлар бойы өз тарихының

іздерін сақтауы керек. Этномәдени мұра – өткенді, бүгінді және болашақты байланыстыра отырып, осы мақсатқа жетуге ықпал ететін құрал. Бұл мұраның мағыналық негізі бұрынғы этникалық топтардың мәдениетінің жадының сақталуы болып табылады және ол неғұрлым көне болса, ұрпақ үшін соғұрлым құнды болады. Бұл ата-бабамыздан қалған мұраны біз кейінгі ұрпаққа жеткізуіміз керек. Этномәдени мұра толеранттылық, сұхбат, тең құқылық, өзара құрмет сияқты қоғам құндылықтарын өзекті ете түседі.

Фольклор қазақ халқының рухани құндылығы ретінде

Фольклор қазақ халқының негізгі рухани құндылығы ретінде көрініс табады және өзіндік ерекшелігі әлемдік мәдени мұра қазынасының бірегей құрамдас бөлігі болып табылатын көркем ұлттық қазақ стилін сақтау мен дамытудағы маңызды фактор болып табылады; дәстүрлі мәдениеттің байлығы – этностың өзін-өзі қамтамасыз етуінің айғағы, этностық қоғамдастықтың кемелденуінің көрсеткіші.

Фольклорлық дәстүрлер Қазақстанның қазіргі мәдени тәжірибесінде кең сұранысқа ие, бұл ұлттық дәстүрлердің постиндустриалды әлемнің заңдарына қарсы тұру қабілетіне көз жеткізеді, қазіргі дүниенің жан-жақты жаһандануы халықтың негізгі этникалық белгілерін сақтауға ұмтылуына әкеледі, олардың арасында дәстүр (қоғамдық-тарихи даму факторы ретінде) стратегиялық мәнге ие болады. Дәстүрлер алуан түрлі, олар қызметтің барлық салаларын қамтиды; әрбір халықтың «рухын» жеткізетін, оның мәдениетінің негізін құрайтын, тұлғаның – этникалық қауымдастық өкілінің ішкі тірегін құрайтын, ұлттық мәдениеттің жалпы бағытын білдіретін дәстүрлері бар. Дәстүр өткенді сақтап қана қоймай, оны бүгінмен синтездей отырып, дамуға және болашаққа көшуге мүмкіндік беретін әлеуметтік жадының

тасымалдаушысы қызметін атқарады. Демократияландыру жолындағы қоғам дамуының оң үдерістері оның жаһандық интеграциялық үрдіске қатысуымен анықталады, бірақ сонымен бірге әлеуметтік қатынастарды реттеудің оңтайлы дәстүрлі үлгілері, мәдениетті дамыту халықтың әлеуметтік және мәдени өмірінде сөзсіз маңызды орын алатын болады.

Фольклор арқылы этностың мәдени дәстүрі сақталады. Қазақ халқы өзінің философиялық ойларын вербальдік, ауызша формаларда бейнеледі. Түркі Қағанаты дәуірінде түркілердің төл жазу үлгілері болғаны қазір дәлелденіп отыр. Бірақ тарихи даму барысында көнетүркілік жазу мәдениеті бірте-бірте жоғалып, кешпелі халықтар өз мәдениетін кейінгі ұрпаққа вербальдік формалар арқылы ғана жеткізіп отырған. Бұл құбылыстың жағымды да, жағымсыз да жақтары болды, бір жағынан үлкен рухани жеңіліс, себебі тарихи тұлғалар, оқиғалар туралы мәліметтер жазылып алынбағандықтан, ұмыт бола бастады, нақтылықтың орнын аңыздар басты. Жазба әдебиеттен ауыз әдебиетіне көшудің жағымды жағына келетін болсақ, бар алфавитінен айырылғанмен, халықтың ендігі сенері, сана-сезімі болды. Өлең, жыр, эпос, дастандар ел арасында ауызша тарап, соның арқасында ауыз әдебиетінің философиялық пайымдауларға толы небір үлгілері біздің заманымызға дейін жетіп, асыл мұрамызға айналды. Этносты сипаттайтын – оның тілі мен мәдениеті. Қазақтың шұрайлы мазмұны терең, сөздік қоры бай, өміршең тілін және оған деген қазақ халқының көзқарасын зерттеу арқылы оның дүниетанымын түсінуге болады.

Қазақ халқының көрнекті философы, қоғам қайраткері, философия ғылымдарының докторы, профессор Сәбетқазы Ақатай фольклордың бай рухани құндылықтарына ерекше көңіл бөлген. 2008 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде оның бұрын жарияланбаған мақаласы жарық көрді. Мазмұны терең,

философиялық әдіснамасы жоғары деңгейде жазылған еңбекте ғалым фольклор туралы былайша тебірене жазады: «Жазба мәдениетінен кенде халық үшін фольклор зерде тоғысқан философиялық көзқарастық фөлімен қоса «ағарту мекемесі» қызметін атқарғанын айтып жүрміз. Адамзаттың әр буыны шама-шарқына (жасына, зейініне) орай өзінің әлеуметтік және рухани кемелденуіне қажетті үрдістерді фольклордан тауып отырған. Фольклор көне заманның әліппесі, тіл емлесі болды... Жітілей зерде салсақ, фольклор әр адамның ақыл-ойын, іс-әрекетінде, дүние туралы көзқарасына тікелей ықпал етуші, бір жаңа буынды сөйлеу және ойлау мәдениетіне үйретуші оқу құралы міндетін де мойнына алған екен. Демек, фольклорды дүниені рухани игерудің логикасы, ойлау емлесі десек те болар» [9]. Фольклор арқылы этностың мәдени дәстүрі сақталады. Қазақ халқы өзінің философиялық ойларын вербальдік, ауызша формаларда бейнеледі. Түркі Қағанаты дәуірінде түркілердің төл жазу үлгілері болғаны қазір дәлелденіп отыр. Бірақ тарихи даму барысында көнетүркілік жазу мәдениеті бірте-бірте жоғалып, кешпелі халықтар өз мәдениетін кейінгі ұрпаққа вербальдік формалар арқылы ғана жеткізіп отырған.

Бұл құбылыстың жағымды да, жағымсыз да жақтары болды, бір жағынан үлкен рухани жеңіліс, себебі тарихи тұлғалар, оқиғалар туралы мәліметтер жазылып алынбағандықтан, ұмыт бола бастады, нақтылықтың орнын аңыздар басты. Жазба әдебиеттен ауыз әдебиетіне көшудің жағымды жағына келетін болсақ, бар алфавитінен айырылғанмен, халықтың ендігі сенері, сана-сезімі болды. Өлең, жыр, эпос, дастандар ел арасында ауызша тарап, соның арқасында ауыз әдебиетінің философиялық пайымдауларға толы небір үлгілері біздің заманымызға дейін жетіп, асыл мұрамызға айналды. Этносты сипаттайтын – оның тілі мен мәдениеті.

Қазақтың шұрайлы мазмұны терең, сөздік қоры бай, өміршең тілін және оған деген қазақ халқының көзқарасын зерттеу арқылы оның дүниетанымын түсінуге болады.

Қазақ фольклорының бай мұраларын, оның көшпелі қазақ қоғамында билік, басқару, құқықтық тәрбие саласында атқаратын рөлін тұңғыш болып Шоқан Уәлиханов айтып кеткен. Қазақ ағартушысы фольклордың көшпелі қазақ қоғамында ерекше мәндік сипатқа ие болғанын ерекше атап көрсетеді. Оның пікірінше фольклордағы шешендік өнер - билер институтының, әділ сот ісін жүргізудің ең тиімді, ұлт санасына ғасырлар бойы қалыптастырған ел басқарудағы тиімді рухани құрал. Шоқан Уәлиханов халық дәстүрінің, салт-санасының, оның фольклорының қоғамдық дамуда өлшеусіз рөл атқаратындығына ерекше көңіл аударады. Ол өзінің жазған еңбектерінде тіпті сот жүйесіндегі фольклор қалыптастырған шешендік өнердің маңызының зор екеніне ерекше тоқталады. «Қазақтарда, – деп атап көрсетті Шоқан Уәлиханов, – құрметті би атағы халық тарапынан қандай да сайлау жолымен немесе халықты билеп отырған өкіметтің бекітуімен емес, тек сот рәсімін терең білетін, оған қоса шешендік өнерін меңгерген қазаққа ғана берілген. Би атану үшін қазақ халық алдында әлденеше шешендік сайысқа түсіп, өзінің заң-жораны білетіндігін, шешендігін танытатын болған. Мұндай адамдардың есімі желдей есіп, әлейім жұртқа таралып, біріне емес, бәріне де танылған. Сөйтіп би атағы сот пен адвокаттық істегі патентке айналды да, бидің балалары заңнан тәлімі болғандықтан, әке орнына мұрагер болып қала береді» [10, 135 б.].

Көшпелі қоғам мәдениетінде табан астында туып, тыңдаушысын тәнті етпеген өлеңді, мәнерін таппаған жырды өнер деп танымаған. Осындай тіршілік аясында қалыптасқан ауыз әдебиеті классикалық деңгейге көтерілген.

Көшпелі қоғамда фольклор белгілі бір әлеуметтік топтың ғана шығармашылығы емес, жалпы халықтың ханы мен қарасына, батыры мен биіне, байы мен кедейіне ортақ өнер, бәріне тиесілі мұра болды. Қазақ даласындағы көшпелі қоғам мәдениет пен ғылымның біраз салаларынан кенжелеп жатқанымен, ауыз әдебиетінің тұтас, қоғамдық дәрежеде дамуына мейлінше толық жағдай жасады. Ауызша айту фольклордың тек қана шығарылу, таралу жолы емес, бүкіл қоғам тарапынан қолдау тапқан өнердің басты шарты болды. Үлкен де, кіші де ауызша өнер дәстүріне дағдыланды, жасынан санасына сіңіріп, соны ғана мойындады. Халықтың тарихи зердесі, философиялық ой-түйіндері, адамгершілік нормалары ауыз әдебиетіне жүктеледі. Іс жүзінде шілдеханадан бастап рулар арасындағы дау-дамайлар, бесік жыры, жоқтау, лирикалық өлеңдер, ырым-түсініктер, қоғамдық дүниетанымдық аңыз-әңгімелер, мифтік сенімдер, қоғамдық ой-пікірлер фольклорға келіп тоғысты. Сондықтан да ол қай заманда да белгілі бір топтың ғана мұрасы болған жоқ.

Аңыздар — халық тарихы мен таным түсінігінен мол хабар беретін халықтық мұра. Аңыздар белгілі бір оқиғаға негізделеді, бірақ сол оқиғаны фольклорлық дәстүрлі үлгілермен көркемдеп, өзгертіп, жаңадан мазмұн енгізіп өрнектейді. Тарихи тұлғалар мен атақты батырлардың өмірін, іс-әрекетін аса дәріптеп көрсететін этикалық шығармалар секілді аңыздар кейіпкер бейнесін сомдауда романтикалық дәріптеу, күрделі көркем жинақтауды кеңінен қолданады. Бұл жөнінде С.Қасқабасов былай деп жазады: «Аңызда айтылатын хабар, оқиға еш күмән туғызбайды, өйткені оның түп негізі — тарихи шындық, бұл біріншіден. Екіншіден, аңыздың мазмұнын растайтын дерек ретінде жердің аты, белгілі қайраткерлердің есімі, я болмаса жыл мезгілі аталып отырады. Үшіншіден, аңыздың айтылу мәнері тұрақтанған, ол ылғи үшінші жақтан және өткен шақта

баяндалады. Аңыздың түпкі мазмұны өмірдің танылған бір фактісі болып келеді» [11]. Бұл жалпы тарих тұғырынан орын алған дара тұлғалар туралы аңыз әңгімелердің бәріне де қатысты болмақ. Фольклорлық мәліметтер жалпы таным аясын толықтыра түседі. Кезінде Е.Бекмаханұлы да өз зерттеулерінде осы мәселеге көңіл аударып, жыр-аңыздарды тарихи деректермен салыстыра отырып, тиімді пайдалану қажеттігіне назар аударған еді. Себебі өзара салыстыру барысында жазба деректер мен ел аузында сақталған ауызекі мәліметтердің бір-біріне сай келе бермеуін, немесе кей жерін тым әсерлеп көрсету сияқты т.б. жағдайлар фольклорға тән заңды құбылыс ретінде тани отырып, еліміздің тарихын зерттеуде мол мағлұмат көзі болып табылатын халық ауыз әдебиеті үлгілерін тиімді пайдалану маңыздылығына назар аударған жөн. Ш.Уәлиханов ауыз әдебиетін тек көркемдік әлемі ғана емес, халық тарихын түсінудің де сенімді құралы деп қараған [10]. Аңыздар белгілі бір оқиғаға негізделеді, бірақ сол оқиғаны фольклорлық дәстүрлі үлгілермен көркемдеп, өзгертіп, жаңадан мазмұн енгізіп өрнектейді. Тарихи тұлғалар мен атақты батырлардың өмірін, іс-әрекетін аса дәріптеп көрсететін этикалық шығармалар секілді аңыздар кейіпкер бейнесін сомдауда романтикалық дәріптеу, күрделі көркем жинақтауды кеңінен қолданады.

Көне шығыс пен алғы түркі мәдениетінен нәр алған қазақ аңыз ертегілерінің көшпелілер рухани болмысымен біте қайнасқан ауыз әдебиеті, фольклор, эпостық жырлар, сал серілер, ақын жыраулар шығармашылығы, халық даналығының қазақ философиясының қайнар көз, алғы бастауы болды деп айта аламыз. Кейбір аңыз әңгімелердің басты кейіпкері көрші елдерге де ортақ болып келеді. Мысалы, Қожанасыр қазақ, қырғыз, өзбек ауыз әдебиетінде ортақ кейіпкер. Аңыз әңгімелерде көбінесе сараңдықты, жалқаулық пен қиқарлықты

өткір сатирамен әжуалап сынау арқылы жастарды жаман әдет, жат мінездерден аулақ болуға баулуды мақсат тұтады. Қожанасыр әңгімелерінде оғаш қылығы, аңғал мінезі әжуа-күлкі туғызып отырғанымен, негізі түйін ойда үлкен тәрбие-тәлім толқыны анық байқалады, оқып күле отырып шындықты түсінеді. Осындай халық арасына кең тараған күлкілі сықақ аңыз әңгімелердің бір тобы Алдар көсе атымен байланысты туған. Көсе образы – қарапайым халықтың күлкіні сараң байларға, оның өкілдеріне қарсы жұмсау, оларды келеке-мазақ ету тілегінен туған образ. Мұны біз «Алдар көсе мен Алаша хан», «Алдар көсе мен шық бермес Шығабай», «Алдар көсе мен саудагер» т. б. аңыз әңгімелерден көреміз. Осы аттары аталған хан, бай, саудагерлерді Алдар көсе өзінің тапқырлығы, ақыл-айласының арқасында алдап соғады, ел алдында мазақ, күлкі етеді. Халық аузындағы мәтелге айналған «Жұмыртқадан жүн алатын», «Өзі тойса да, көзі тоймайтын», «Кесіп алса қан шықпайтын» шық бермес Шығайбай – сараңдықтың жиынтығы. Шығайбайдың әдеті мен ісінен сарандық, дүниеқорлық, өзімшілдік айқын көрінеді. Оның осы мінезін жек көрген халық қапияда жол, қапылыста сөз табатын, айла-амалы мол Алдар көсені жіберіп, Шығайбайды бірнеше рет жер қаптырады. Халық ұғымында шайтанды ешкім алдай алмайтын болса, бұл әңгімеде Алдар көсе өзінің қулығымен шайтанды да алдап кетеді. Алдар көсе туралы аңыздардың қай-қайсысы болмасын оны тапқырлықтың өкілі етіп және ол қандай іс-әрекет жасаса да жазғырмай, сүйікті етіп көрсетуі Алдардың ел санасынан ұнамды кейіпкер түрінде тұрақты орын алғандығын аңғартады.

Қорытынды

Бабаларымыз жас ұрпаққа ерте кездің өзінде аңыз, ертегі, қисса, небір ғажайып жырларды да жаттатқан.

Осылайша дана халықтың дана философиясы мен әлеуметтік-этикалық ой-санасын бойға сіңіріп, рухани жағынан жетілуіне ықпал жасаған. Осының негізінде қазақ баласы өмір сүруге, дүниені танып-түсінуге қабілеті ертеден қалыптасса керек. Қазақтың халық өлеңдерін, ертегісін, батырлар жырын зердесіне жастайынан сіңіре білген. Оны бесік жырынан бастап үлкен даналық жолына дейін рухани демеген ең алғашқы қайнар бастауы болған, өзіндік дүниетанымын қалыптастырған далалық ауызша тарихнамасы, халықтық мұра — ауыз әдебиеті. Оның бастау-бұлағы болған — халық мұңын, қуанышы мен қайғысын, болашаққа үмітін, арман-мұратын жеткізген, ана сүтімен ең аяулы ізгілік қасиеттерін бойына дарытар туған топырақ, туған жер туралы аңыздармен астасып, шендесіп жатқан тарихи тағдырлар мен оқиғалардың шындығы.

Халық философиясы даналыққа негізделген. Тарихта дана адамдардың қай-қайсысы болсын – сөзі мен ісінде, адамшылығы мен өмір салтында алшақтық болмаған тұтас, кесек тұлғалар. Олар өздерінің болмыс-бітімімен, шамашарқын, парызы мен борышын абайлап, бар өмірін, дарынын, күш-жігерін сол азаматтық борышын ақтауға жұмсаған. Сонымен, даналықтың шыңына жеткен текті де рухы биік тұлғаларымыздың философиялық көзқарастарының қалыптасып жетілуіне зор ықпал жасаған, ең алдымен о бойына біткен дара қасиеттер. Даналық – адамның сөзі, ісі, оның бүткіл болмыс-бітімімен көрінеді. Демек, даналық – тұлғаның сөзі мен ісінің үндестігі, жарасым-дылығы. Алға қойылатын мақсаты – ұлт мүддесі, ұлтының жанын ұғынып, рухын асқақтату. Даму тарихымыздың өрісіне тереңінен бой алған рух түсінігін ұрпақтарына табыстыра білген тұлғалардың тарихи келбеттері болашаққа жол сілтер бағыт екендігі анық.

Ауыз әдебиетін халық өмірінің энциклопедиясы деп атауға болады, оның шығармалары жастардың

рухани-адамгершілік қалыптасуына үлкен әсер етті. Толық сауатсыздық жағдайында бұл жұмыстар ерте жастан бастап қартайғанға дейін жеке тұлғаны қалыптастыруда өте маңызды рөл атқарды. Олардың көмегімен ұрпақтан-ұрпаққа қоғамның дәстүрлі құндылықтары бекітілді. Үнемі бір жерден екінші жерге көшу қажеттілігін тудырған өмір сүру жағдайлары көшпелілер арасында күй талғамаушылық, тағдырға сену, қауіп-қатерге төтеп беру, ауызша халық шығармашылығында көрініс тапты. Олар арқылы жас ұрпақ ненің жақсы, ненің жаман екенін өздері анықтады, қазақ халқының асыл мұраттары мен құндылықтарына қосылды. Ауызша халық шығармашылығынан басқа, қазақтың рухани-адамгершілігін халықтық тәрбиелеудің аса маңызды құралдары: музыкалық фольклор, сәндік-қолданбалы өнер, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, рәсімдер, ұлттық ойындар, халықтық педагогика дәстүрлері болып табылады.

Рухани мәдениетті адаммен қоғамның рухани өмірінің әртүрлі аспектілерін қамтитын адам қызметінің саласы ретінде анықтауға болады. Ол әрбір жеке адамның ішкі әлемін және рухани құндылықтарды құру мен сақтауда оның бейнелеу формасын білдіреді. Қазақ халқының рухани мәдениеті – рухани-адамгершілік және құндылықтық сананы қалыптастырудың әлеуетті рухани-адамгершілік мүмкіндіктері бар дәстүрлі мәдениеттің маңызды буындарының бірі.

Әдебиеттер тізімі

1 Ойзерман Т.И. Философия и обыденное сознание // Вопросы философии. – 1967. – № 4. – С.118.

2 Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – 447 с.

3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 340 б.

4 Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы, 1996.

5 Раев Д. Қазақтың шешендік өнері:

философиялық пайымдау. – Алматы, 2001.

6 Гурьянова И. Фольклор и философия в системе культуры // Бодуэнские чтения: Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика. Международная научная конференция. – Труды и материалы: в 2 Т. – Казань: Издательство Казанского Университета, 2001. – С.161.

7 Соловьев В. Оправдание добра: Нравственная философия. – М.: Республика, 1996. – С.75.

8 Бердяев Н. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – С.37.

9 Ақатай С. Рухани әлемнің кәусәр бұлағы // Қазақ әдебиеті, 7.11.2008 ж.

10 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 556 б.

11 Қасқабасов С. Ойөріс – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.

Transliteration

1 Oizerman T.I. Filosofija i obydennoe soznanie [Philosophy and everyday consciousness]// Voprosy filosofii. – 1967. – № 4. – S.118.

2 Haidegger M. Pismo o gumanizme [A letter about humanism] // Vremya i bytie. – М.: Respublika, 1993. – 447 с.

3 Kabdolov Z. Coz oneri [The art of the word] – Алматы: Sanat, 2007. – 340 b.

4 Orynbekov M.S. Ezhelgi qazaqtyn dunietanymy [Worldview of the ancient Kazakh people] – Алматы, 1996.

5 Raev D. Qazaqtyn sheshendik oneri: filosofiyalyq paıymdau [Kazakh oratorical art: philosophical reasoning]. – Алматы, 2001.

6 Guryanova I. Folklor i filosofiya v sisteme kulture [Folklore and philosophy in the system of culture] // Boduenske chteniya: Boduen de Kurtene i sovremennaya lingvistika. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya. – Trudy i materialy: v 2 T. – Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2001. – S.161.

7 Solovev V. Opravdanie dobra: Nравstvennaya filosofiya Justification of good: Moral Philosophy]. – М.: Respublika, 1996. – С. 75.

8 Berdyayev N. O naznachenii cheloveka [On the appointment of a person]. – М.: Respublika, 1993. – S. 37.

9 Aqataj S. Ruhani alemnin kausar bylagy [Kausar spring of the spiritual world] // Қазақ әдебиеті, 7.11.2008 ж.

10 Ualihanov SH. Tandamaly [Selected]. – Алматы: Zhazushy, 1985. – 556 b.

11 Kaskabasov S. Ojoris – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Жазира Бейбітқызы Ошақбаева

философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Мейіркүл Сәрсенбайқызы Жетпісбаева

халықаралық журналистика және қоғамдық медиа кафедрасының аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ЮНЕСКО. ID 0000-0003-2060-3186, Meirkul.7668@gmail.com

Zhazira Oshakbayeva

Candidate of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

Meirkul Zhetpisbayeva

senior lecturer of the Department of international journalism and public media, Al-Farabi Kazakh National University, UNESCO. ID 0000-0003-2060-3186, Meirkul.7668@gmail.com

Жазира Бейбитовна Ошақбаева

кандидат философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Мейркул Сәрсенбаевна Жетпісбаева

старший преподаватель кафедры международной журналистики и общественных медиа, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, ЮНЕСКО. ID 0000-0003-2060-3186, Meirkul.7668@gmail.com